

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ МІСТ І МІСТЕЧОК ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті зроблено спробу аналізу опублікованих та неопублікованих джерел до вивчення землеволодіння міст і містечок Подільської губернії кінця ХVІІІ – початку ХХ століття. Всю джерельну базу умовно поділено на кілька груп: законодавчі акти, документи державних установ, соціально-економічна статистика, архівні документи.

Ключові слова: джерельна база, місто містечко, Подільська губернія, землеволодіння.

Проблема землеволодіння в містах Правобережної України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. – одна із складних та недостатньо висвітлених в історіографії. Поза увагою дослідників залишилася земельні відносини й у містах та містечках Подільської губернії вказаного періоду. Разом з тим, зауважимо, що окремі аспекти проблеми лише частково привертали увагу дослідників. Найбільше для відтворення історії міст і містечок Поділля кінця ХVІІІ – початку ХХ століття в дореволюційні часи зробили: П. Батюшков, В. Гульдман, І. Дитятин, М. Симашкевич, Ю. Сіцинський; у перших десятиліттях ХХ століття – М. Карачківський, П. Клименко, І. Кравченко, А. Крилов; в радянські часи – Т. Брянцева, О. Компан, М. Крикун, В. Маркіна, Л. Мельник; у період державної незалежності України – Л. Баженов, В. Нечитайло, А. Філінюк, І. Рибак, С. Борисевич, М. Петров, А. Задорожнюк, О. Комарніцький, та ін. Однак, хоча цілий ряд науковців частково вивчали питання земельної власності міст і містечок регіону зазначеного періоду, але не було зроблено комплексного аналізу еволюції поземельних відносин, що вимагає подальшого поглибленого вивчення проблеми і залишається актуальним.

Зауважимо, що найбільш вагомим підґрунтям у дослідженні міських і містечкових землеволодінь зазначеного періоду слугують документальні матеріали, не випадково виникла потреба аналізу опублікованих та неопублікованих джерел до вивчення землеволодіння міст і містечок Подільської губернії кінця ХVІІІ – початку ХХ століття.

Серед джерельної бази дослідження заслуговують на увагу законодавчі документи кінця ХVІІІ – початку ХХ ст., які визначили правове поле для економічного та адміністративного устрою міст і містечок губернії. «Повне зібрання Законів Російської імперії», є солідним джерелом для вивчення історії царської Росії, в тому числі і Подільської губернії [3]. В цілому «Зібрання» разом із додатками має 233 томи і півтома, які, в свою чергу, поділені на 3 частини (відділення) з окремою нумерацією томів та актів. Перше відділення (45 томів), видане у 1830 р., містить законодавчі акти, якими з 1649 по 1825 рр. впорядковувалися поземельні відносини в Росії, в тому числі й на Поділлі; друге зібрання (54 томи) включає в себе разом з іншими, відповідні законодавчі акти з 1825 по 1881 рр.; третє (33 томи) – закони з 1881 по 1913 рр. Всі вони розташовані в хронологічному порядку, кожен з яких має заголовок та порядковий номер.

Одним із перших юридичних документів, які регламентували устрій і все суспільне життя міст і містечок, виступала «Грамота на права и выгоды містам Російської імперії» (Городове положення 1785 р., яке нараховувало 153 статті) [4]. На підставі грамоти визначалися права міст на земельні угіддя, які мали забудовуватися за планом.

На основі російського законодавства впродовж 1837-1838 р. були відкриті міські думи в найбільших містах краю. У пореформений період було затверджене нове міське положення (16-28 червня 1870 р.)

[3]. До його прийняття в Подільській губернії міста були державною і приватною власністю. Землі, які належали місту за планом, перебували у спільній власності всіх його мешканців. Міським думам надавалося право віддавати міські земельні ділянки у користування різних осіб без обмежень. Важливо підкреслити, що норми «Положення 1870 р.» на містечка не розповсюджувалися. Слід зауважити, що впроваджуватися в життя «Положення» стало лише через 5 років. Зокрема, 29 квітня 1875 р. Олександр II затвердив висновок Державної ради, яким узаконив механізм поширення міського положення на Правобережну Україну. Його норми запроваджувалися поступово з дозволу міністра внутрішніх справ, ураховуючи політичну ситуацію в краї та пропозиції місцевої державної влади. Причому, «Положення» не поширювалося на міста, які перебували в приватній власності, де вводилося спрощене громадське врядування, яке очолював староста [26, с.182].

У містах Подільської губернії нове міське положення було введено в наступній послідовності: Кам'янець-Подільський – у червні 1878 р., Балта – серпні 1878 р., Вінниця, Могилів, Проскурів – у лютому 1880 р., Бар – у серпні 1880 р., Летичів – у вересні 1880 р., Літин, Брацлав – у жовтні 1880, Ольгопіль – у грудні 1880 р., Ямпіль (спрощене громадське управління) – у березні 1886 р. [22].

Детальний аналіз соціально-економічного розвитку краю містять статистичні відомості Подільської губернії, що виходили як додаток до губернаторських звітів і друкувалися в типографії губернського правління. Перші відомості (складені О. Дем'яненком) у 1862 р., у 1863-1866 рр. та наступні – за 1865, 1866, 1886, 1890, 1895, 1899, 1901 і 1903 рр. дають змогу вивчити соціальні і економічні характеристики та прослідкувати динаміку розвитку подільських міст і містечок [18]. О. Дем'яненко в своїх оглядах підкреслив, що в містечках регіону, які були перехідною ланкою між сільськими та міськими поселеннями, жителі займалися переважно землеробством [11].

Загалом цінний фактичний матеріал щодо міського та містечкового землеволодіння й земельних відносин зосереджений у «Військово-статистичному огляді Російської імперії Т.Х. Подільська губернія» за 1849 р. [7]. Цей огляд дає статистичні данні стосовно кількості населення губернії за соціальним станом, землекористування військових поселень і поміщиків, орних і сінокісних земель в кожному повіті.

Значну наукову цінність для вивчення землеволодіння міст і містечок Подільської губернії мають: топографічний і камеральний опис 1800 р. К. Екстера та топографічний і статистичний опис 1819 р. В. Рудницького [21]. Впродовж 1796-98 рр. землеміри і військові інженери зібрали свідчення про економічне, географічне та соціальне становище краю. Саме ці матеріали були опрацьовані губернським землеміром К. Екстером у вигляді «Опису Подільської губернії 1800 р.» і подані подільському губернатору. У 1819 р. подібний опис краю зробив губернський землемір В. Рудницький. Сьогодні «Описи...» зберігаються у картографічному фонді Хмельницького обласного державного архіву [2, арк.5]. Слід сказати, що згадані документи нещодавно привернули увагу дослідників, які опублікували опис В. Рудницького (вперше оприлюднений в 1927 р.) та фрагменти з опису К. Екстера [20].

Важко переоцінити значення наступного блоку джерел, до яких відносимо люстрації 1765, 1789 та 1798-1799 рр., описи 1810-1813 рр., ревізії 1837 р., а також положення про люстрації 1839 р. аналіз яких на теренах Правобережної України зробив Є. Сташевський [14]. Особливо цінним для вивчення теми є огляд люстрації 1798-1799 рр. на території Подільської губернії, адже це була перша люстрація, проведена росій-

ським урядом на новоприєднаних землях. Її завданням було з'ясування господарського складу і стану маєтків з метою організації управління державним майном та посилення урядового нагляду за ним.

Характеристику адміністративного устрою краю містить збірник «Міські поселення Російської імперії. Подільська губернія», виданий у 1863 р. [8, с.17]. У ньому подаються стислі довідки про 17 міст і 123 містечка краю. Міські поселення автори розглядали за схемою: час приєднання до Росії, зміни в адміністративному управлінні, герб міста, його план, законодавчі рішення про будівельні норми, міські прибутки і видатки, громадське та міське управління, короткі статистичні відомості про населення.

У 80-х рр. XIX ст. з'явилися видання Подільського статистичного комітету, які містили соціально-економічні відомості: «Збірник відомостей про Подільську губернію» (1882 р.) [12], «Звіт Подільського губернського статистичного комітету» (1886 р.) [17], «Населені міста Подільської губернії» (1893 р.) [15], «Помісне землеволодіння в Подільській губернії» (1903 р.) [16]. У цих опублікованих джерелах В. Гульдман (член-секретар комітету) зробив спробу узагальнити географічно-статистичну інформацію про Подільську губернію. Він подав свідчення про етносоціальний склад населення, заняття міщан, кількість земель у містах та містечках а також здійснив аналіз економіки повітів губернії і соціально-економічну характеристику містечок краю.

Важливими джерелами дослідження поземельних відносин є: «Збірник відомостей про Подільську губернію» (1882 р.) [12] та «Земля і землероби в Південно-Західному краї (на Україні, Поділлі і Волині)» (1899 р.) [10]. Тут ми знаходимо статистичні та описові відомості стосовно землеволодіння та землекористування жителів міст і містечок регіону.

Статистичні відомості про чисельність в губернії населених пунктів на початку XX ст. подав А. Крилов. У праці «Населені міста Подільської губернії» автор зафіксував територіально-адміністративний поділ губернії на повіти та волості, а також вказав наявні на той час міста і містечка [23]. Короткі характеристики кожного населеного пункту містять інформацію про чисельність мешканців, їх національну та станову приналежність.

У 1904 р. під редакцією Н. Тройницького, Центральний статистичний комітет видав опрацьовані відомості першого загального перепису населення, який відбувся у 1897 р. [19]. Тут знаходимо детальну інформацію про населення губернії, його кількість, національність, належність до певного соціального стану, а також заняття жителів міст та містечок.

У 1906 р. вийшла друком «Статистика землеволодіння. 1905 г. Вып. 9. Подільська губернія» [13]. У праці висвітлено рух земельної власності та динаміку землеволодіння.

Джерелом вивчення нашої теми слугують також періодичні видання. Зокрема, засновані у 1862 р. «Подільські єпархіальні відомості» [24] (далі ПЄВ) та «Подільські губернські відомості» [6] (далі ПГВ), акцентуючи увагу на соціально-політичній і релігійній історії Поділля, подавали й окремі матеріали про заняття жителів, земельні відносини демографічний та етнічний склад населення міст і містечок. На їх сторінках публікувалися історико-статистичні описи майже усіх міст і багатьох містечок краю.

Матеріали про соціально-економічний розвиток окремих поселень краю відображені у фондах різних губернських установ, що зберігаються в архівосховищах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. Найбільш інформативними для розкриття теми дослідження виявилися фонди Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора (ф. 422), Подільського губернського магістрату (ф. 1317) [1].

Неоціненним джерелом у дослідженні міських землеволодінь зазначеного періоду саують документи, що зберігаються в фондах Державного архіву Хмельницької області (далі ДАХМО). Серед них першочергову увагу заслуговують: Ф. 241 (Подільський губернський (інвентарний) комітет по розгляду поміщицьких поміст), Ф. 115 (Подільська губерньська креслярня), Ф. 227 (Подільське губернське правління), Ф. 196 (Подільська палата цивільного суду), Ф. 132 (Кам'янецька міська дума) та ін.

Іхній аналіз засвідчує, що в історії міст і містечок Подільської губернії з кінця XVIII ст. відбулися істотні зміни не лише в суспільно-політичному житті, а й в адміністративному устрої та економічному розвитку. Поділля потрапило у правове поле Російської імперії, нормативні документи якої регулювали всі сфери життя його населення. Архівні документи засвідчують, що багато міст і містечок на Поділлі в досліджуваній період були розподілені між різними власниками, а відповідно до цього формувалися і їхні земельні наділи. Саме ця група джерел дає можливість в межах міських і містечкових землеволодінь простежити й різні форми їх використання: під забудову, садиби, сади, городи, ліси, чагарники, сінокоси, оранку і т.п.

У фондах ДАХМО знаходимо цілу низку справ про відмежування вигінних земель містам і містечкам: повідомлення та рапорти міських магістрів, довідки про відмежування містам і посадам вказаної пропорції, детальні відомості та звіти губернських землемірів тощо.

Поділля потрапило у правове поле Російської імперії, нормативні документи якої регулювали всі сфери життя його населення. Тому вивчення законодавчої бази Російської імперії та її дії на території губернії дає розуміння багатьох аспектів в економічній та соціально-етнічній структурі населення краю. Безперечно, найбільш повний як у змістовому, так і географічному контексті матеріал про землеволодіння міських і містечкових поселень краю та його зміни, зберігається в фондах різних губернських і повітових установ: ЦДІАУ у Києві, ДАХМО і ДАВО. Вивчення архівних документів дає можливість стверджувати, що в історії міст і містечок Подільської губернії з кінця XVIII ст. відбулися істотні зміни не лише в суспільно-політичному житті, а й в адміністративному устрої та економічному розвитку.

Отже, в розпорядженні дослідників сьогодні є достатня опублікована і архівна джерельна база, що дозволяє з'ясувати і всебічно розкрити еволюцію землеволодіння міст і містечок Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст.

Список використаних джерел:

1. Центральний історичний архів України, Київ. – Ф. 442. – Оп. 103. – Спр. 199. Ч. III б, Арк. 159, 163, 164, 196.
2. Держархів Хмельницької області. – Ф. 115. – Оп. 1. – Спр. 2.
3. Полное собрание законов Российской империи Т. XXII–LIII. – СПб.: Тип. II Отделение Собственной Его Императорского Величества Канцелярии.
4. Грамота на права и выгоды городам Российской империи 23 апреля 1785г. // Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. Т. XXII. – (1784–1788 гг.). – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 22. – № 16187. – С. 559.
5. Свод законов Российской империи / Под ред. Добровольского А. – Кн. 3, Т. 10–13. – СПб., 1913. – С. 519.
6. Подольские Губернские Ведомости на 1839. – № 5,49; 1841. – № 13, 37, 38; 1869. – № 4.
7. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. X. – Ч. 2: Подольская губерния. – СПб.: Тип. департамента генерального штаба, 1849. – С.119.
8. Городские поселения в Российской империи Т. 4 СПб., 1864. – С. 17.
9. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–62 гг. – Ч.2. – Т.XXIX: Подольская губерния. – СПб.: Типография Д. Кесневля, 1863. – 47 с.

10. Земля и земледельцы в юго-западном крае (на Украине, Подолии и Вольни / Опыт статистико-экономического исследования Т.И. Осадчаго. – К.: Тип. Петра Барского, Крещатик, собственный дом № 40, 1899. – 140 с.
11. Обзор Подольской губернии за 1886 год. – Каменец-Подольский, 1886. – 137 с.; Обзор Подольской губернии за 1890 год. – Каменец-Подольский, 1890. – 144 с.; Обзор Подольской губернии за 1895 год. – Каменец-Подольский, 1895. – 208 с.; Обзор Подольской губернии за 1899 год. – Каменец-Подольский, 1899. – 252 с.; Обзор Подольской губернии за 1910 год. – Каменец-Подольский, 1910. – 215 с.; Обзор Подольской губернии за 1903 год. – Каменец-Подольский, 1903. – 195 с.
12. Сборник сведений о Подольской губернии. – Вып. I / Издание Подольского статистического комитета. – Каменец-Подольский: Тип. Подольского губернского правления, 1880. – 210 с.; Сборник сведений о Подольской губернии. – Вып. III / Издание Подольского статистического комитета. – Каменец-Подольский: Тип. Подольского губернского правления, 1884. – 102 с.; Сборник сведений о Подольской губернии. – Вып. II / Издание Подольского статистического комитета. – Каменец-Подольский: Тип. Подольского губернского правления 1882. – 590 с.
13. Статистика землевладения Центральный статистический комитет М. В. Д. – Вып. 9. – Подольская губерния. – СПб.: – 1906. – 54 с.
14. Статистика поземельной собственности населенных мест европейской России / Издание центрального статистического комитета. – Вып. III. – Губернии малороссийская и Юго-Западная. – СПб. – 1884. – 217 с.
15. Гульдман В. К. Населенные места Подольской губернии / В. К. Гульдман. – Кам'янець-Подільський: Тип. Подольского губернского правления, 1893. – 183 с.
16. Його ж. Поместное землевладение Подольской губернии (Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов) / В. К. Гульдман. – Издание 2-е, исправленное и значительно дополненное. – Каменец-Подольский: Тип. С.П. Киржацкого, Николаевская площадь, д. № 5., 1903. – 570 с.
17. Його ж. Отчет Губернского статистического комитета за 1886 г. / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1888. – 165 с.
18. Демьяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1865 и 1866 годы / А. Демьяненко // Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольский: Тип. губернского правления, 1869. – 50 с.
19. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. // Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел / Под редакцией Н.А. Тройницкого. – XXXII: Подольская губерния. – СПб., 1904. – 248 с.
20. Описи Подільської губернії (1800 та 1819 рр.) / Упоряд. Ю. С. Земський, В. В. Дячок. – Хмельницький: ХНУ, 2005. – 106 с.
21. Карачківський М. Опис Поділля з 1819 року В. Рудайського // Записки історично-філологічного відділу. – Кн. XVII. – К., 1927. – С. 96-111.
22. Кравченко І. Ямпільський масток наприкінці XVIII та в першій половині XIX ст. / І. Кравченко. – К., 1929. – 91 с.
23. Крылов А. Населенные места Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1905. – 563 с.
24. Орловский М. Историческое описание города Бара / М. Орловский // Подольские епархиальные ведомости. – 1963. – № 18. – С. 730-740.
25. Островеков Н. А. Каменец-Подольский: История и экономика города / Н. А. Островеков. – К., 1882. – 37 с.
26. Щербина В. П. Аграрна політика царизму на Правобережній Україні (30 – поч. 60 рр. XIX ст.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Щербина Володимир Петрович. – К., 1992. – 210 с.

In the article the attempt of analysis of the published and unpublished sources is done to the study of landownership of cities and townships of the Podil'skoy province of end XVIII – to beginning of XX age. All spring base de bene esse is parted on a few groups: legislative acts, documents of public institutions, socio-economic statistics, and archived documents.

Key words: spring base, city township, Podil'ska province, landownership.

Отримано: 22.05.2010